

МАНІФЕСТ 3 ЧЕРВНЯ 1907 р. В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ — ДЕРЖАВНИЙ ПЕРЕВОРОТ ЧИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ВИБОРЧОЇ СИСТЕМИ?

У вітчизняній і сучасній російській історіографії продовжують існувати фальшиві твердження, що Маніфест 3 червня 1907 р. і зміна порядку виборів до Думи означали державний переворот, після якого Росія повернулася до абсолютистської форми правління з назвою «третьочервнева монархія» чи «третьочервнева система» [Див.: 15; 20; 21]. У необхідності їх спростування й полягає актуальність дослідження.

Тезу, що цей Маніфест означав державний переворот, висунули ліберали [23, с.335], з якою цілком погоджувався й позапартійний монархіст С.Ю. Вітте [7, т. 2, с. 363]. Ліві екстремісти, серед яких був і В.І. Ленін, відразу ж підхопили її [13, с.16]. У радянській історіографії ця теза не підлягала перегляду. Особливо часто її використовували радянські дослідники А.Я. Аврех [Див.: 1–4], А.П. Бородін [Див.: 5–6] і П.М. Зирянов [11]. На сучасному етапі в російській історіографії першим критиком цього твердження

виявився А.Ф. Смирнов, який констатував, що «класичним прикладом «державного перевороту» у співставленні з усім історичним досвідом події 3 червня назвати не можна» [23, с.339]. Автоматично застосовуються згадані трафарети й вітчизняними істориками. Мета статті полягає у висвітленні об'єктивного змісту і значення Маніфесту і зміни виборчої системи до нижньої палати народного представництва шляхом аналізу означених джерел [Див.: 8–10; 15; 19–21; 24–25].

Державний переворот означає зміну державного ладу. Однак ані П.М. Мілюков, ані С.Ю. Вітте, ані В.І. Ленін про це навіть не згадували, пояснюючи свою тезу перш за все зміною системи обрання нижньої палати парламенту, урізанням обсягів представництва в ній селян, робітників і народів національних окраїн, збільшенням делегування дворянства, порушенням приписів Основних державних законів [Див.: 16, т. 2, с. 10; 7, с. 363; 13, с. 16].

Не потребує доведення положення, що ухвала будь-якої зміни виборчого закону не може тлумачитися як державний переворот. Адже й після 3 червня 1907 р. конституційний лад Російської імперії абсолютно не змінився. Новий виборчий закон не скоротив повноважень Державної думи й Державної ради і не збільшив прерогатив монарха. Головне — це те, що парламентський лад в Російській імперії було даровано Миколою II, що за умови слабкості й неорганізованості революційних сил країни було єдино можливим. А. Г. Слонімський ще в 1975 р. підкреслював, що еволюційний розвиток в Росії правового устрою насправді міг бути лише цим октройованим переходом від монархії абсолютистської до конституційної [22, с.6]. Даруючи конституцію, монарх при цьому не складав присяги перед палатами народного представництва чи установчими зборами дотримуватися незмінності виборчого законодавства. Ось коли б спадкоємець престолу, посідаючи його, склав її перед народним представництвом або установчими зборами, пообіцяв би не змінювати без їх участі виборчого закону, а потім порушив присягу, це могло б певною мірою тлумачитися як державний переворот.

У чому ж полягали звинувачення в порушенні Основних державних законів? Дійсно, їх ст. 86 проголошувала, що «жоден новий закон не може виникнути без ухвали Державною радою й Державною думою і набути сили без затвердження Государем імператором» [19, с.68]. Однак слід звернутися до тексту ст. 84, яка декларувала, що «Російська імперія управляється на твердих підвалинах виданих у встановленому порядку законів» [19, с.68]. З неї випливало, що порушувати закон не мав права не тільки монарх, а й законодавчі установи, яким належало дотримуватися норм, визначених Основними державними законами і запроваджених Думою й Державною радою положень [Див.: 19; 24; 25].

Депутати першої й другої Державних дум самі виходили за межі законності. Вони висували революційні деструктивні вимоги конфіскації поміщицьких земель, усунення Державної ради через її реакційність, втілення в життя загального виборчого права в центрі й на місцях, установлення відповідальності міністрів перед більшістю Думи, оновлення адміністрації, скасування смертної кари й воєнопольових судів, повної амністії терористів в умовах розбурханої революції, цілком ігноруючи при цьому життєві інтереси жертв

терору, які не йшли ні в яке порівняння з кількістю смертних вироків проти злочинців. Ці вимоги суперечили Основним державним законам і приписам Думи й Державної ради. За висловленням С.С. Ольденбурга, вже перші засідання Думи показали, що перш за все вона пропонує «амністію для тих, хто продовжував вести криваву партизанську війну з владою» [18, с. 323]. Налаштовані проти уряду депутати вважали відповідні урядові репресії неприпустимим насильством [18, с. 321]. У цьому плані депутати нижньої палати фактично не відрізнялися від революціонерів, у тому числі й від визначеної В.І. Леніним тактики захоплення дій бойових дружин [14, с. 68].

Уряд і його нечисленні прихильники в нижній палаті, навпаки, звинувачували Думу в пристрасному захисті революційних терористів і підкреслювали право уряду на збереження держави й захист життя людей. Однак Державна дума не здавала своїх антиурядових позицій. Більшість депутатів нижньої палати активно використовувала своє право запитів до уряду, виступаючи проти застосування закону про смертну кару і, вбачаючи в них «одну з головних функцій Державної думи, а розгляд запитів — одне з головних її завдань». У зв'язку із цим, як констатує

В.Д. Набоков, «запити почали загрожувати перевищити значення законодавчої функції» [9, т. 2, засід. 27, ст. 1369], внаслідок чого протягом першої сесії нижньої палати (яка нараховувала 38 засідань) було ухвалено понад 380 запитів (тобто понад 10 запитів на одне засідання) [8, засід. 38, ст. 2007]. Державна дума виносила запити з приводу всіх смертних вироків судів і вимагала їх призупинення, що зумовлювалося прагненням припинити страту терористів та експропріаторів. Депутати другої сесії нижньої палати активно використовували досвід своєї попередниці.

Іншим революційним напрямком діяльності Державної думи було аграрне питання, яке поступово набирало все більш радикального характеру. Так, 8 травня 1906 р. на її розгляд надійшов лише кадетський (тобто найбільш поміркований) аграрний проект (так званий «проект 42-х»), який передбачав вирішення земельного питання конституційним шляхом, а вже 23 травня — проект трудовиків («проект 104-х»), 8 червня — есерівський проект («проект 33-х»), які передбачали революційні засоби забезпечення селянства землею [Див.: 8, засід. 19, с. 874–886; засід. 20, с. 930, засід. 23, с. 1142–1156]. Кадетські депутати проголо-

шували можливість вирішення аграрного питання тільки революційним шляхом [8, засід. 20, с. 930]. Після декларації уряду про неможливість примусового відчуження поміщицьких земель депутати О.О. Муханов, М.Ф. Ніколаєвський, голова Думи С.О. Муромцев заявили, що російська виконавча влада виступає війною зі зброєю проти законодавчої установи, демонструє перед усім світом повну нездатність вести державні справи, у зв'язку з чим закликали палату тимчасово перебрати на себе виконавчу владу, обґрунтовуючи юридичну законність такого кроку діяльністю народного представництва в умовах революції [8, засід. 38, с. 1957]. У зверненні Думи до народу говорилось, що вона не відмовиться від примусового відчуження земель. У питанні про смертну кару палата одногосно визнала міністрів убивцями й катами [8, засід. 38, с. 1956, 1972].

Таким чином, ситуація з Державною думою виходила з-під контролю царської влади. «Головна позиція, яку захопила революція, – констатував 1 липня 1906 р. П.А. Столипін, – це Державна дума» [17]. За таких умов уряд указом від 19 серпня 1906 р., у ст. 87 Основних державних законів запровадив воєнно-польові суди з метою боротьби з революційним терором

та експропріаціями. Вони діяли у 82 губерніях з надзвичайним станом і склалися з призначених генерал-губернатором або начальником гарнізону 5-ти стройових офіцерів. Справи слухалися з подання поліції при закритих дверях протягом 48 год. Звичайним вироком була смертна кара, який вступав у силу негайно, оскарженню не підлягав і виконувався протягом доби [8, с.362–368]. За вироками цих судів було страчено 683 особи [18, с. 349], що в декілька разів було менше за число жертв терору.

Отже, опозиція даремно нарікала на порушення монархом Основних державних законів, оскільки саме вона цілковито вийшла за межі законності у своїх діях. Порушити ж передбачену основоположними законодавчими актами заборону змінювати виборчу систему Миколу II змусили деструктивна діяльність перших двох Дум, їх вихід за межі законності, спроби підірвати державний устрій і порушити громадський спокій. Установа, яка сама серйозно порушує закон, не може звинувачувати владу в порушенні закону на підставі її боротьби за збереження законності. До того ж монарх керувався ст. 87 Основних державних законів про надзвичайне законодавство за умови неможливості палат народного представництва виконувати покладені на них обов'язки.

Маніфест 3 червня 1907 р. мав форму урочистого звернення імператора до народу, яке сповіщало про розпуск другої Думи й видання нового виборчого закону [15; 21]. У ньому зазначалося, що після розпуску першої Думи було вжито низку заходів щодо забезпечення її належного функціонування. Однак значна частина депутатів другої Думи прагнула роздмухати смуту і сприяти руйнації держави, що послужило непереборною перешкодою плідної роботи і внесло в палату дух ворожості. Наголошувалося, що подвійна поразка діяльності Думи зумовлювалася недосконалістю виборчого закону, внаслідок чого палата комплектувалась особами, які не були виразниками народних потреб і бажань. Маніфест підкреслював, що залишаючи в силі даровані 17 жовтня 1905 р. права й Основні державні закони, монарх вирішив змінити порядок обрання членів Думи [15, с. 319, 320]. Отже, саме революційний характер діяльності останньої змусив Миколу II змінити виборчий закон без участі законодавчих установ. «Усі ці зміни в порядку виборів, — зазначалось у тексті Маніфесту, — не можуть бути здійснені *звичайним законодавчим шляхом* через ту Державну думу, склад якої визнано Нами незадовільним, внаслідок недосконалості

способу обрання її членів. *Тільки владі, що дарувала перший виборчий закон, історичній владі Російського Царя, належить право скасувати його і замінити новим...* У випадку, якщо врятування держави не може бути досягнуто на звичайному законодавчому шляху, *за Царською владою залишаються обов'язок і право винайти інший шлях»* (курсив авторки – О. З.) [15, с. 320]. С.С. Ольденбург підкреслював, що оригінальною рисою нового закону було те, що він нікого не позбавляв виборчого права, хоча суттєво змінював питому вагу окремих верств населення [18, с. 352].

Однак і ліберально налаштовані вчені, й радянські історики саме в останньому вбачали найважливішу ознаку перевороту. Усі, хто так чи інакше торкався пов'язаного з 3 червня 1907 р. питання, смакували цифри скорочення представництва трудящих і національних меншин у нижній палаті. У той же час жоден з дослідників не звертав уваги на скорочення загальної численності членів Державної думи з 524 до 442, що сягало 15,6% її особового складу. Урахування ж цього факту набуває визначального значення в підрахунку обсягів зменшення представництва селян, робітників і народів національних окраїн у нижній палаті, оскільки саме на замов-

чувані 15,6% необґрунтовано видавалося обмеження доступу до парламентської установи означених виборців.

Готуючи основоположні законодавчі акти щодо запровадження Державної думи, Микола II та його оточення керувалися думкою про безсумнівну прихильність селянства монархічній владі, а тому система комплектування нижньої палати перших 2-х скликань передбачала значний обсяг селянського представництва. Однак практика спростувала ці наміри. Селянство не було освіченим, не мало своєї партії з чіткими ідеологічними й тактичними настановами, які відповідали б змісту щойно запровадженого в Росії парламенту, генетично спадкоємно й підсвідомо ненавиділо дворян і прагнуло отримати якомога більше землі. Йому було недоступним розуміння державницьких інтересів. Через усе це селяни були об'єктивно змушені йти за тими, хто проголошував близькі і зрозумілі їм гасла, а саме за лібералами й революціонерами.

Революціонери прагнули повалити монархічну владу й використовували селянство у своїх цілях. Збереження державності, стабілізація внутрішньополітичної ситуації в країні не входили до їх програмних настанов. Ліберали ж були прихильниками, як мінімум, конституційної

монархії західноєвропейського типу і, як максимум – республіки. У зв'язку зі слабкістю своїх позицій вони, як і революціонери, намагалися вести за собою селянство шляхом обіцянок виконання їх вимог щодо землі. Боячись повторення революції, ліберали підтримували вимоги селянства й у боротьбі за виборців, захищали терористів, чим об'єктивно підривали позиції влади й перешкоджали досягненню внутрішньополітичної стабільності, не усвідомлюючи необхідності збереження державності. Єдиною силою, здатною виражати державницькі інтереси, виявлялося дворянство, незважаючи на властиві йому недоліки. Освіченість, матеріальна незалежність, належність до різних еліт, управлінський досвід, класова свідомість, різні форми організованості – усе це було вагомою підставою чіткого розуміння потреби збереження державності і зміцнення внутрішньополітичної ситуації в імперії, що й обумовило видання владою Маніфесту 3 червня 1907 р., яким були підсилені стабілізуючі чинники в Думі шляхом послаблення деструктивних.

Отже, Микола II лише вдосконалив спосіб комплектування нижньої палати особовим складом таким чином, який міг би забезпечити процес нормального, належного функціону-

вання палат народного представництва, забезпечити їм можливість займатися чорною буденною роботою, що так обурювала П.М. Мілюкова [16, т. 2, с.10]. Як робив висновок С.С. Ольденбург, «революція була переможена не тільки в матеріальному, зовнішньому розумінні. Колишня коаліція опозиційних сил, що об'єднала земства, міста, інтелігенцію й торгово-промислове середовище з революційними партіями, розпалася, і навіть інтелігенція — вперше після довгих десятиліть — *засумнівалась у своїх традиційних віруваннях*» [18, с. 364]. Із цим погоджувався й В.І. Ленін, який говорив, що «після розгону другої Думи переважною рисою політичної літератури стало зневір'я, каяття, ренегатство, відречення від революції, її традицій, її прийомів боротьби» [12, с. 52].

Із трафаретним твердженням про державний переворот 3 червня 1907 р. пов'язувалось і поняття «третьочервнева монархія», яке виникло разом з першим і широко використовувалося радянськими істориками як беззмисловна лайка щодо визначення сутності державності Російської імперії з червня 1907 р. до лютого 1917 р. Так, А.Я. Аврех вбачав один з аспектів сутності цього державного перевороту в започаткуванні так званої третьочервневої системи, яка, на його

переконання, полягала у заміні центру кадетського в Державній думі октябристським, у їх постійній боротьбі й забезпеченні можливості проведення монархічним урядом бонапартистської політики, що була наскрізь просякнута контрреволюційністю [3, с. 397]. Не викликає сумніву, що саме останнє слово визначало необхідність пустої лайки.

Фактично ж монархія третьочервнева — це період існування конституційної після закінчення першої революції й до початку другої, а також стабільного функціонування обраних за новим виборчим законом третьої й четвертої Державних дум упродовж передбаченого законом терміну легіслатури, а разом з ними й Державної ради. Ось чому логічно думати, що відмова від усталеного пропагандистсько-публіцистичного трафарету про третьочервневий державний переворот звільняє від відповідного ідеологічного навантаження й словосполучення «третьочервнева монархія».

Таким чином, викладений матеріал дозволяє дійти наступних висновків. Наприкінці першої російської революції виник публіцистично-пропагандистський штамп, що Маніфест від 3 червня 1907 р. і положення про вибори до Державної думи означали здійснення Миколою II державного перевороту, який моти-

увувався порушенням монархом Основних державних законів. Однак низка фактів свідчить, що саме перші дві Державні думи вийшли за межі законів і замість мирної законодавчої діяльності на підставі парламентських методів удалися до активної підтримки й роздмухування революції. Усе це змусило імператора, спираючись на ст. 87 Основних державних законів про неможливість виконання законодавчими установами покладених на них обов'язків в умовах надзвичайних обставин розпустити їх і вдосконалити виборчу систему формування нижньої палати. Внаслідок означених заходів система владних повноважень Миколи II й законодавчих

установ залишилася незмінною. Отже, фактично не монарх порушив закон, а депутати перших двох Дум вийшли за його межі, а Маніфест і виборча система жодним чином не були причетні до державного перевороту, а скоріше, були спрямовані на його уникнення. Відповідно до висловленого підлягає звільненню від безпідставного ідеологічного навантаження й конструкція «третьочервнева монархія» («третьочервнева система»). Водночас слід додати, що окремі напрямки протиправної діяльності перших двох Дум потребують систематизації, додаткового дослідження й оцінки, вільної від наслідків дожовтневої й радянської історіографії.

Список літератури: 1. *Аврех А.Я.* Распад третьеиюньской системы. — М.: Наука, 1985. — 260 с. 2. *Аврех А.Я.* Третьеиюньская монархия и образование третьедумского помещичье-буржуазного блока // Вестн. МГУ. — 1956. — № 1. — С. 3–71. 3. *Аврех А.Я.* Третьеиюньский переворот // Сов. ист. энцикл. — Т. 14. — М.: Сов. энцикл., 1973. — С. 396–397. 4. *Аврех А.Я.* Царизм и третьеиюньская система. — М.: Наука, 1966. — 181 с. 5. *Бородин А.П.* Государственный совет России. 1906–1917: состав и роль в истории третьеиюньской монархии: Автореф. дис. ... д-ра ист. наук : 07.00.02 — Киров. — М., 2000. — 46 с. 6. *Бородин А.П.* Третьеиюньский блок и крушение политики мирного реформирования самодержавия // Вопр. истории. — 1982. — № 8. — С. 18–30. 7. *Витте С. Ю.* Воспоминания. Царствование Николая II. : В 3-х т. — Т. 2. — М. — Пгр. : Госиздат, 1923. — 518 с. 8. Государственная дума : Стеногр. отчеты. 1906 г. Сессия I. — Т.2: Засед. 19–38. — Спб. : Гос. тип., 1906. — 2013 с. 9. Государственная Дума. Второй созыв: Стеногр. отчеты. — 1907 г. Сессия 11. — Т.1. Засед. 1–30. — Спб. : Гос. тип., 1907. — 2344 ст. 10. Государственный совет: Стеногр. отчеты. 1906 г. Сессия 1. Засед. 1–15. — Спб. : Гос. тип., 1906. 11. *Зырянов П.Н.* Крах внутренней политики третьеиюньской монархии в области местного управления (1907–1914) : Автореф. дис. ... канд. ист. наук : 07.00.02. — М., 1972. — 30 с. 12. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. : У 55 т. — Т. 16. — К.: Політвидав України, 1971. — С. 52–63. 13. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. : У 55 т. — К.: Політвидав України, 1971. — Т. 3. — С. 13–17. 14. *Ленін В.І.* Повне збір. тв. : У 55 т. К.: Політвидав України, 1971 — Т. 12. — С. 162–167. 15. Маніфест 3 июня 1907 г.: О роспуске Государственной думы, о времени созыва новой Государственной думы и об изменении порядка выборов в Государственную думу // ПСЗ Рос. империи : 3-е изд. : В 33 т. — Т. 27. — Спб.: Гос. тип., 1908 г. — С. 319–320. 16. *Милюков П.Н.* Воспоминания : В 2-х т. — Т. 2 — М. : Современник, 1990. — 448 с. 17. Новое время. — 1906. — 1 июля. 18. *Ольденбург С.С.* Царствование императора Николая II. — М. : Терра, 1992. — 640 с. 19. Основные Государственные законы (23 апреля 1906 г.) // Конституция Рос. империи. — Спб. : Эконом. тип., 1907. — С. 54–74. 20. Положение о выборах

1906 г. // Гос. дума Рос.империи 1906–1917 : Энциклопедия. — М. : РОССПЭН, 2008. — С. 470–473. **21.** Положение о выборах 3 июня 1907 г. // Гос. дума Рос.империи 1906–1917 : Энциклопедия. — М. : РОССПЭН, 2008. — С. 473–478. **22.** *Слонимский А.Г.* Катастрофа русско-го либерализма. Прогрессивный блок накануне и во время Февральской революции 1917 г. — Душанбе : ИРФОН, 1975. — 320 с. **23.** *Смирнов А.Ф.* Государственная дума Российской империи 1906–1917 — М. : Книга и бизнес, 1998. — 624 с. **24.** Учреждение Государственной думы (20 февраля 1906 г.) // Законодательные акты переходного времени 1904–1908 гг. — СПб. : Право, 1909. — С. 941–957. **25.** Учреждение Государственного Совета (23 апр.1906 г.) // Конституция Рос. империи. — Спб. : Эконом. тип., 1907. — С. 144–171.

МАНИФЕСТ 3 ИЮНЯ 1907 г. В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ — ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ПЕРЕВОРОТ ИЛИ УСОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ?

Зинченко Е.В.

В статье устанавливается объективное содержание и историческое значение манифеста Николая II от 3 июня 1907 г.

Ключевые слова: манифест, государственный переворот, третьеиюньская монархия, третьеиюньская система.

MANIFEST JUNE, 3, 1907 in RUSSIAN EMPIRE – REVOLUTION OR IMPROVEMENT OF ELECTORAL SYSTEM?

Zinchenko O.V.

The objective content and historical value of the decree of Nikolay II June, 1907 are considered in this article.

Key words: decree, revolution, monarchy, June system.

Надійшла до редакції 14. 10. 2010 р.

УДК 340.15:331.104(477)

С.А. Черниченко, канд. ист. наук, доцент

*Национальная юридическая академия Украины
имени Ярослава Мудрого, г. Харьков*

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ОРГАНОВ И ПРОФСОЮЗНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ УКРАИНЫ ПО ЗАЩИТЕ ТРУДОВЫХ ПРАВ И ИНТЕРЕСОВ РАБОЧИХ ЧАСТНЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЭПА (1921 – 1924)

Действующая Конституция провозгласила Украину демократическим, правовым и социальным государством, что

требует от последнего осуществления активной последовательной политики, направленной на достижение социального согла-